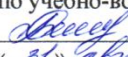

Муниципальное бюджетное образовательное учреждение
средняя общеобразовательная школа с. Торгалыгский муниципального района
«Улуг-Хемский кожуун Республики Тыва»
668232, Республика Тыва, с. Торгалыг, улица Советская, дом 51

«Рассмотрено»
на педагогическом
совете протокол № 01
30.08. 2023 г.

«Согласовано»
с заместителем директора
по учебно-воспитательной работе
 /Домбаа О. С-Д./
« 31 » августа 2023 г.

«Утверждено»
приказом директора школы
от « 1 » сентября 2023г.
 /Санчы Э.Т./

Рабочая программа
по родному (тувинскому) языку для учащихся 7 класса
Уровень общего образования : основное общее образование, 5-9 классы
Срок реализации: 2023-2024 учебный год
Количество часов – 102 часа, 3 часа в неделю

Учебник «Тыва дыл» для 6-7 классов общеобразовательных учреждений
Авторы: Д.А.Монгуш, К.Б. Доржу (К-2007)

Составитель: учитель родного языка и литературы Доржу А.А.

с. Торгалыг-2023 г.

Пояснительная записка

Данная программа составлена на основе примерной основной образовательной программы основного общего образования, составленной в соответствии с приказом Министерства просвещения Российской Федерации от 31 мая 2021 г. № 286 “Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта начального общего образования”; в соответствии с требованиями, предусмотренными Гигиеническими нормативами и Санитарно-эпидемиологическими требованиями, установленных СанПиН 3.1./2.4.3598-20 и СанПин 1.2.3685-21. Программа соответствует основной образовательной программе НОО и учебному плану МБОУСОШ с. Торгалыг на 2023-2024 учебный год.

Тайылбыр бижик

Чижек программаның ниити характеристиказы Кол ниити өөредилгениң төрөөн дылга чижек программазын тургузарда, Ийиги салгалдың федералдыг күрүне стандартында көрдүнгөн Ниити өөредилгениң утка-шынарының үндезин өзээнге болгаш Кол ниити өөредилгениң түңнелдериниң негелделеринге даянган «Примерные программы по учебным предметам. Русский язык. 5–9 классы 2010» болгаш «Русский язык. Рабочие программы. Предметная линия учебников Т.А. Ладыженской, М.Т. Баранова, Л.А. Тростенцовой и др. 5–9 классы, 2011» деп программаларны үндезин кылдыр алган болгаш, Россияның Өөредилге болгаш эртем яамызының 2014 чылдың декабрь 29-та үндүргени 1644 дугаарлыг база 2015 чылдың декабрь 31-те үндүргени 1577 дугаарлыг дужаалдарында көрдүнгөн өскерилгелерни өөренип көргөн. Ук материалдарда эге ниити өөредилгениң чижек программазын уламчылаар болгаш кол ниити өөредилгени улам сайзырадырының бүгү талалыг кылдыныгларын боттандыраар программазының кол идеяларын болгаш дүрүмнерин, тыва дылдың онзагай демдектерин барымдаалавышаан, тургускан. Чижек программа ажылчын программалар тургузарынга кол үндезин болур. Ол ажылчын программалар болгаш өөредилге номнарының тургузукчуларынга өөредилге курузунуң өскерилбес өзек (албан өөредир) кезээн бо чижек программада айыткан, ынчалза-даа авторлар боттары өөреникчилерниң шингээдип алган билиглер, мергежилдер, чаңчылдарының деңнелиниң аайыбиле таарыштыр өскерттип кылып алганы өөредилге материалын ажыглап болур. Ук материалдарның утказын делгемчидип азы кезектерге (модульдарга) чарып өөредириниң аргаларын, уругларның хөй янзы ажыл-чорудулгазының хевирлерин тып, өөреникчилерни сайзырадыр, кижизидер, ниитилелдин негелделеринге чаңчыктырарын сүмелеп турар. Аңгы-аңгы хевирниң болгаш угланыышкынның өөредилге черлеринге (лицей, гимназия, кайы-бир эртемни хандыр өөредир школаларга дээш о.ө) ук программага даянып кылдынган ажылчын программаларны ажыглап болур. Чижек программада кол школага эге ниити өөредилгеде уругларның шупту ажыл-чорудулгазының хевирлерин улаштыр сайзырадыры көрдүнгөн. Кол школаның тыва дылга программазын база 5–9 класстарның уругларының психологтуг байдалын, назы-харын барымдаалап тургускан. Ук программада тыва дыл курузунуң аңгы-аңгы чадаларында өөредилгениң сорулгаларының аайыбиле уругларның метапредметтиг, предметтиг, бот-тускайлаң түңнелдерин канчалдыр чедип алыр аргаларын айыткан.

Чижек программа дөрт кезектен тургустунган:

- «Төрөөн (тыва) дыл» эртемниң кол ниити и өөредилгениң сорулгаларын чедип алырынга кирип турар ужур-дузазын; эртемниң ниити характеристиказы, бот-тускайлаң, метапредметтиг, предметтиг түңнелдери; өөредилге планында туружун айыткан «Тайылбыр бижик»;
- «Тыва дыл» эртемниң кезектериниң аайыбиле өөренир чүүлдери болгаш билиглерин кириген «Кол утказы»;
- «Тыва дыл» курузунда 5–9 класстарга көрдүнгөн чижек темаларны, оларның аайыбиле уругларның ажыл-чорудулгазының кол хевирлерин, дыл эртемниң кезектерин каш шапка өөредирин чижеглей хуваап тургускан «Чижек темалыг планнаашкын»;
- Амгы үеде «Тыва дыл» эртемниң башкылаашкынын экижидеринге ажыглаар көргүзүг болгаш немелде материалдарны, техниктиг дериг-херекселдерни айыткан «Программаның өөредилгеметодиктиг болгаш материал-техниктиг хандырылгазы».

«Төрөөн (тыва) дыл» эртемниң кол ниити өөредилгениң сорулгаларын чедип алырынга кирип турар ужур-дузазы

Тыва дыл – тыва чоннуң төрөөн дылы, тыва этностунң төлээлериниң харылзажылга дылы. Россия Федерациязының хөй санныг чоннарының аразында түрк дылдыг чоннарның төлээзи болур тыва чоннуң төрөөн дылы. Тыва дыл өөредилге, культураның хөй янзы адырларында база ниитилел амыдыралында калбаа-биле ажыглаттынмышаан, дараазында хүлээлгелерни күүседип турар:

- тыва чоннуң салгалдарының аразында харылзажылганың база бир аргазы;
- тыва улустунң байлак аас чогаалының болгаш тыва чечен чогаалдың хөй янзы жанрларының шыгжаттынып, кадагалаттынып турар дылы;
- өске эртемнерни шингээдип алырынга өзек болбушаан, уругларның бүгү талазы-биле сайзыраарының кол өзээ;
- эртемде чаа ажыдышкыннарның база амгы эртем, төөгү, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлерин (жанрларын) дамчыдар байлаа;
- орус болгаш бүгү делегейниң чечен чогаалының болгаш эртем ажылдарының орус дылдан тыва дылче очулгазының дылы;
- амгы үеде нептереп турар массалыг чепсектер болгаш Интернет четкизинде информация, медээлерни дамчыдар болгаш чыырының кол аргазы болур.

ТР-ниң Үндезин хоойлузун (Конституциязы) (1991 ч.) езугаар тыва дыл Тыва Республикада орус дыл-биле дең эргелиг күрүне дылы болуп турар. РФ Конституциясында болгаш дылдар дугайында хоойлуда Россияның чоннарының дең эргелиин магадылаан. «Тыва АССР-де дылдар дугайында» (1990 ч.), «Тыва Республикада өөредилге дугайында Хоойлузу» (1996 ч.) ук эргелерни тодаргайыбиле амыдыралга боттандыраарының оруктарын айыткан. Төрөөн тыва дылынга тода, шын база хостуг чугаалажып билири тыва кижиниң бүгү талалыг сайзыралынга, амыдырал- 6 чуртталгазынга, ажыл-агыйынга, эртем-өөредилгезинге чедишкынниг болурунун магадылалын берип турар. Ынчангаш тыва уругларга төрөөн дылын орус дыл-биле деңге билири чугула болганда, ону школа назыны четпээн уруглар садтарыга болгаш эге, ортумак база дээди өөредилге черлеринге бедик деңнелге сонуурганчыг кылдыр өөредир. Национал школа тыва улустунң аас чогаалын болгаш тыва чечен чогаалдың байлаан таварыштыр сөс курлавырын байыдып, төрөөн дылынга арыг, чараш, хостуг, албадал чокка чугаалап билир кылдыр келир үениң салгалын өөредип чаңчыктырыр.

Кол школага (5–9 класстарга) төрөөн (тыва) дылды өөредириниң сорулгалары:

- иштики сагыш-сеткили байлак, бот-медерели бедик, Россияга, ооң иштинде төрөөн Тывазынга бердинген, шынчы; төрөөн тыва дылынга ынак болгаш ону эки билир, хүндүлээр хамаатыны кижизидери;
- төрөөн дылын культураның болуушкуну кылдыр үнелеп көрүп, ону хүн бүрүде амыдыралга харылзажылганың азы ниитилелде харылзаа тударының кол аргазы деп медереп билип, ажыглаар кылдыр кижизидери.
- төрөөн дылы кижиниң эртем болгаш өөредилгениң аңгыаңгы адырларынга билиг чедип алырының кол аргазы болурун билиндирери;
- ниитилелде мораль-этиктиг негелделерни, дылдың эстетиктиг үнезин медереп билириниң база кол аргазы кылдыр билиндирери;
- дыл системазының тургузуун, ону ажыглаарының дүрүмнерин, чугааның аянын болгаш литературлуг тыва дылдың кол негелделерин шингээтирери;

- бодунуң ажыглап турары (потенциалдыг) сөс курлавырын улам байыдары; чугаада ажыглаттынып турар грамматиктиг аргаларның хемчээлин делгемчидери;
- чедип алган билиглерин, мергежил, чаңчылдарын өөрөдилге 7 ажыл-чорудулгазынга болгаш хүн бүрүде амыдыралынга чугаа чорудуп тура, ажыглаар аргаларын улам сайзырадыры дээш о.ө.
- аас болгаш бижимел чугаа культуразын сагыырын, чугаа чорударының хевирлерин, аңгы-аңгы байдалдарга дылды ажыглаарын, чугаа этикединиң негелделерин шингээттирери;
- бодунуң ажыглап турары (потенциалдыг) сөс курлавырын улам байыдары; чугаада ажыглаттынып турар грамматиктиг аргаларның хемчээлин делгемчидери;
- чедип алган билиглерин, мергежил, чаңчылдарын өөрөдилге ажыл-чорудулгазынга болгаш хүн бүрүде амыдыралынга чугаа чорудуп тура, ажыглаар аргаларын улам байыдып сайзырадыры дээш о.ө.

Өөрөдилге эртемниң ниити характеристиказы

Кол школага тыва дыл курузунуң сорулгазы – өөрөдилгеге метапредметтиг (кандыг-бир эртемниң өске эртемнер-биле холбаазынга даянып өөренири) болгаш предметтиг (тус эртемге хамаарышкан) түңнелдерни чедип алыр дээш, компетенцияларбиле ажылче кичээнгейни угландыраы. Ук ажыл коммуникативтиг, лингвистиктиг болгаш культурологтуг компетенцияларның хевирлеттинеринге болгаш сайзыраарынга салдарлыг.

Коммуникативтиг компетенция (харылзажылга компетенциязы) дээрге-ле чугааның янзы-бүрү хевирлерин шингээдип алганы, уругларның назы-харынга дүүштүр аңгы-аңгы байдалдарга дылды шын ажыглаары. Азы, өскээр чугаалаарга, аас болгаш бижимел чугааның үндезиннерин шингээдип ап, дылды ажыглаарының мергежил, чаңчылдарын назы-харының аайыбиле өөрөдилге болгаш ажыл-агыйның өске-даа адырларынга, херек таварылгада база өг-бүлеге, чоок кижилери, эш-өөрү-биле чугаага ажыглап билири болур. Кижиниң улус-биле харылзажып билири чугааның сорулгаларын тодарадып, ооң байдалынга база чугаалажып турар кижизиниң хар-назыны, социал байдалы, туружунга таарыштыр, шын чугаалажырының эптиг аргаларын тып, херек болза, чугаалажыр аянын өскертип билиринден көстүп кээр.

Өөренип турар тема бүрүзү уругларның логиктиг боданыышкынын болгаш чугаазын сайзырадырынга салдарлыг болур ужурлуг. Тыва дыл кичээлдеринге өөреникчилерниң чугаазын үш угланыышкынга чагыртып сайзырадыр.

Бир дугаар угланыышкын – тыва литературлуг дылдың нормаларын шингээдири: шын адалганы сагып, сөстерниң хевирлерин, сөс каттыжыышкыннарын болгаш домактарны шын тургузары, сөстерни ооң лексиктиг утказынга болгаш ажыглап турар стилинге дүүштүр ажыглаары. Тыва литературлуг дылдың нормаларын сагыыры дээрге-ле уругларның чугаазында тыва литературлуг дылдың нормаларыга дүүштүр хажыдыышкыннары – диалектизмнерни болгаш жаргонизмнерни – чайладыры, боттарының болгаш өске кижилерниң чугаазында четпес чүүлдерни медереп билип, сайгарарын хайгаараары.

Ийи дугаар угланыышкын – уругларның сөс курлавырын байыдары. Сөс курлавыры школада шупту эртемнерни кайы хире шингээдип алганындан база хамааржыр-даа болза, тыва дыл болгаш тыва чечен чогаал эртемнери онзагай черни ээлеп, улуг ужур-дузалыг болуп турар. Ынчангаш тыва дыл болгаш чогаал кичээлдеринге лексика-биле ажылды, хөй словарь ажылын чорудар. Ол ышкаш уругларны словарьлар болгаш өске-даа тайылбыр номнарны (справочниктер, эртем ажылдары...) ажыглап билир кылдыр өөрөдир.

Үш дугаар угланыышкын – аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын шын илередириниң мергежил-чаңчылдарын хевирлээри. Уругларның харылзаалыг чугаазын сайзырадыры дээр-ге-ле аас чугааның аңгы-аңгы хевирлерин шын тургузары база янзы-бүрү мергежилгелер күүседип, бижимел ажылдар-биле ажылдап тура, сөзүглелди шын тургузары болгаш сөстөрни шын ажыглаары болур. Тыва дыл кичээлдеринге кичээнгей салыр ужурлуг чүүл – уругларның кижилер-биле чугаалажып, кандыг-даа темага, эң ылаңгыя эртем-өөредилге, культура-биле холбашкан темаларга хамаарыштыр бодалын илереткен харылзаалыг аас чугаазын экижидери. Чугаа сайзырадыр ажылдар үезинде сөзүглелди аянныг номчуурун чедип алыры чугула. Ында сөстөрниң үн тургузуун шындыңнап азы тода адап билири, херек черлерге утказының аайыбиле логиктиг ударениени болгаш үн доктаашкынын сагыыры; сөзүглелдин утказынга дүүштүр үнүн бедидип, чавызадып, дүргедедип, оожумнадып номчууру азы чугаалаары дээш оон-даа өске негелделерни сагыыр.

Дыл болгаш дыл эртемниң талазы-биле компетенциялар (дыл болгаш дыл эртемниге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) дылды тускай уткалыг демдектер системазы болгаш ниитилел болушкуну деп билип, азы, ында ук тускай демдектер чүнү илередип турарын база ооң система болурун болгаш дыл эртемни тускай эртем кылдыр шиңгээдип алганындан ооң кол кезектерин болгаш өзек билиглерин база дыл болушкуннарын сайгарып билири. Оон аңгыда тыва литературлуг дылдың кол нормаларын шиңгээдип алганындан; өөреникчи бүрүзүнүң тустузунда сөс курлавырын болгаш чугаазының грамматиктиг тургузуун байыдып, шын тургузуп билиринден база хевирлеттинер. Ук компетенция оон аңгыда уругларның сөстөр болгаш фразеологтуг каттыжыышкыннарны база грамматиктиг хевирлер болгаш синтаксистиг конструкцияларны чугаага ажыглаарының нормаларын чаңгыс аайлажыдып тургузары; шын бижилге болгаш пунктуация талазы-биле (бижик демдектерин ажыглаары) билиглерин улам сайзырадып, лингвистиктиг словарьларның аңгы-аңгы хевирлерин ажыглап билиринден хевирлеттинер. Тыва дыл башкылаашкынында чугула угланыышкынның бирээзи уругларның төрөөн дылынга грамматиктиг болгаш стилистиктиг частырыгларны кылбайн, шын бижип билириниң чаңчылдарынга өөредир болур. Орфографтыг, пунктуастыг дүрүмнерже болгаш шын чугаалаарының арга-мергежилдерин хевирлээр теория айтырыгларынче; сөстөрни уткалыг кезектерге шын чарып, чугаа кезектерин ылгап, домак иштинге сөстөрниң холбааларын шын тургузуп билиринче кичээнгейни күштелдирер.

Бижири нарын азы берге таварылгалар-биле ажылды доктаадоктаамал чорудуп, уруглар ук сөстөрни азы морфемаларны шиңгээдип алыры-биле хөй солун аргаларны ажыглаар. Словарь азы лексикабиле ажылга дараазында онзагай аргаларны ажыглаарын сүмелеп 10 болур: аңгы-аңгы сөстөрни темалыг бөлүктерге каттыштырары; бердинген сөстөр, сөс каттыжыышкыннарындан домактар чогаадып, тургузары; чаңгыс дазылдыг сөстөрниң сөстөр уязын тургузары; кижини бүрүзүнүң бот-тускайлаң словарьжыгаштарын кылып ап болуру; сөстөрниң тывылган угун сонургап, ооң ужурутказын тып, тайылбырлаары; словарьлыг диктантыларны чорудары дээш о.ө. Ындыг хевирлиг болгаш оон-даа аңгы онаалгалар азы мергежилгелер уругларның словарь-минимумун (шиңгээдип азы сактып алган турар ужурлуг сөс курлавырын) быжыглаарынга ужур-дузалыг.

Школага өөренип эртер ужурлуг тыва дылдың бүгү материалын уруглар шиңгээдип тура, орфографтыг болгаш пунктуастыг чаңчылдарын быжыглаары-биле шын бижилгениң айтырыгларын доктаамал сайгарып, сайзырадыры эргежок чугула.

Уругларның класска болгаш бажыңга ажылдарын башкының доктаамал хынап турары бир чугула чүүл болур. Оон аңгыда өөреникчилерниң частырыгларын база хыналда ажылдарын кичээнгейлии-биле сайгарары оларның билиглери болгаш чаңчылдарын чурумчудуп база

эдериниң талазы-биле башкының чорудар ажылының бир угланышкыны болур. Өөреникчилерниң бот-тывынгыр ажылдаарынга тайылбыр литература-биле (справочниктер) ажылдаарынга чаңчыктылары база улуг ужур-дузалыг. Шын бижилге болгаш шын адалга база сөстөрниң уткаларын, хевирлерин тодарадып, ударениезин ажыглаар талазы-биле бергедээшкинер туруп келирге, школачыларга таарыштыр тургузуп каан тускай словарьлар болгаш справочниктер-биле ажылдап билири чугула.

Культура талазы-биле компетенция (культура-төөгү, шажын-чүдүлгө, езу-чаңчылдар талазы-биле айтырыгларны ыяк билири) өөреникчилерниң төрөөн дылын тыва чоннуң национал культуразының илереттинер бир хевирин кылдыр медресеп билири; дылдың чоннуң төөгүзү-биле харылзаалыын ыяк билири. Тыва дылдың өске дылдардан онзагайларын, тыва чугаа этикедин, өске чоннар-биле харылзажып, оларның национал культуразы, төөгүзү-биле холбашкан чүүлдерин билип алыры.

Тыва национал культура база ооң-биле холбашкан терминологияны, лексиктиг курлавырны эки билип, культурага хамаарышкан сөстөрниң утказын шын тайылбырлап билири болур.

Ук программаның «Чижек темалыг планнаашкын» деп кезээнде бердинген материал чүглө теория талазы-биле билиглерни шингээди алыры эвес, а оларны херек кырында амыдыралга, аас болгаш бижимел чугаазынга азы харылзажылгага шын ажыглап билирин боттандырыр. Бердинген программаның тургузуу төрөөн дыл курузунуң коммуникативтиг, лингвистиктиг болгаш культура талазы-биле компетенцияларының хевирлеттинип тургустунарынче угланган. Ында тыва дыл курузунуң аңгы-аңгы чадаларында (фонетика, лексика, грамматика) өөрөдилгениң сорулгаларының аайы-биле уругларның метапредметтиг, предметтиг, бот-тускайлаң түңнелдерин канчалдыр чедип алырын айыткан.

Чижек ажылчын программада бердинген материал уругларның чүглө дыл талазы-биле билиг чедип алырынче эвес, а оларны амыдыралга шын ажыглап билиринче угланган. Ынчангаш «Эртемниң кол утказы. Албан шингээдир билиглер» деп курстуң кезек бүрүзү ийи аңгы блоктан тургустунган:

Бирги блокта (1), дыл болгаш чугаа болуушкуннарының утказын болгаш ажыглалын тайылбырлап турар дыл эртемниң (азы лингвистиктиг) билиглериниң даңзызы бердинген.

Ийиги блокта (2), ук билиглерни өөрөдирде, ажыглаар өөрөдилге ажыл-чорудулгазының кол хевирлерин киирген. Бо программаның эң кол угланышкыны – өөреникчилерни кандыг-даа байдалга таарыштыр бодун шын алдынып, улус-биле идепкейлиг харылзашпышаан, ажыл-чорудулганың кандыг-даа хевирин чорудуп, аңаа киржип шыдаптар кылдыр чаңчыктылары. Ында уругларны чүглө дыл талазы-биле эвес, өске-даа эртемнерни эки шингээдиринге белеткеп, бүгү талазы-биле сайзыраңгай хамааты кылдыр кижизидериниң чугула аргаларын айыткан.

Өөреникчини бүгү талазы-биле сайзыраңгай кылдыр кижизидериниң дараазында **кол айтыкчылары (индикаторлары кордунген):**

1) өөрөдилгениң харылзажылга чорудар (коммуникативтиг) бүгү талалыг кылдыныглары – чугаа чорударының янзы-бүрү хевирлерин билири; үжилери болгаш улуг улус-биле чедимчелиг чугаалажып билири; аас болгаш бижимел чугааны шын хүлээп ап, билип алыры; тургустунган айтырыг бүрүзүнге бодунуң бодалын, туружун тода, шын, уткалыг кылдыр илередири; харылзажылга үезинде аас болгаш бижимел чугааның өзек нормаларын болгаш тыва чугаа этикединиң негелделерин сагыыры дээш о.ө.

2) өөрөдигениң угаап-шиңгээдир бүгү талалыг кылдыныглары – чөрүлдээлиг айтырыгларны тургузары; барымдааларны идип үндүрери; угаап боданыышкынның логиктиг харылзаазын тургузары; тезисти бадыткаан азы аңаа удурланган бодалын илередири; библиографтыг дилээшкиннерни (немелде литературадан, Интернет четкилеринден болгаш өске-даа немелде тайылбыр номнардан дээш о.ө.) чорудары, аңгы-аңгы бижимел материалдардан эргежок чугула медээни уштуп алыры (илередип тывары), чугула болгаш чугула эвес (ийиги чергениң) медээзин тодарадыры; номчулганың кайы-бир хевирин (улуг-каралап, чүгүртү, ханылап номчууру о.ө.) сорулгазының аайы-биле шилип алыры; даап бодаашкыннарын, бодалдарын дес-дараалай тургузары; янзы-бүрү медээ дилээр арга-методтарны ажыглаары (ооң иштинде компьютерни ажыглап тургаш дээш о.ө.); медээлерни янзы-бүрү аргалар-биле эде тургузуп, аңгы-аңгы хевирлерге дамчыдып бээри, оларны системажыдып билири дээш о.ө.;

3) өөрөдигениң башкарылгалыг (регулятивтиг) хөй талалыг кылдыныглары – кылыр дээн чүүлүнүң сорулгазын шын билип, аңаа дүүштүр тайылбырлап билири; ооң планын десдараалаштыр чорудары, херек апарганда, ону өскерттип билири; бодунуң кылган чүүлүнгө үнелелди берип, бот-хыналданы кылыры; шын эвес харыылапкан болза, ону боду шын кылдыр эдип шыдаары дээш о.ө. Уругларның бүгү талазы-биле сайзыраңгай болурунун кол өзээ чугаа чорударының аңгы-аңгы хевирлеринге үндөзилеттинген болгаш өөреникчилерниң боданып чугаалаар арга-шинээн төрөөн дылын дамчыштыр сайзырадыр сорулгалыг тургустунган.

Тыва дылдың чаражы болгаш онзагайы ооң янзы-бүрү байдалдарга ажыглалындан эскертинер. Тыва дылга өөредери чүгле дыл эртеминиң билиглерин чедип алырынче эвес, а чугаа культуразын бедидип, чугаалажырының ниити дүрүмнерин сагырынче, сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чаагай, эптиг-чөптүг кижини хевирлээринче угланган болур. Ынчангаш кол школага (5–9 класстар) төрөөн дылды өөрөнгениниң түңнелинде ортумак (долу) школаның (10–11 класстар) болгаш өске ортумак тускай өөрөдиге черлериниң өөрөдигезин уламчылаар. Доозукчунуң «Төрөөн (тыва) дыл» эртеминде алган билиглери ооң ниити культуразының деңгелин көдүрөр.

Кол уткалыг шугумнар

Ук программада тыва дыл курузунуң өөреникчилерниң коммуникативтиг болгаш дыл, культура талазы-биле компетенцияларының хевирлеттинип тургустунарынга ужур-дузалыг үш уткалыг шугумну айыткан:

- коммуникативтиг компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы; • дыл талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;

- культура талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;

Бир дугаар уткалыг шугум чугаа чорударының мергежилчаңчылдарының чайгаар хевирлеттинеринге салдарлыг «Чугаа болгаш харылзажылга», «Чугаа чорудулгазы», «Сөзүглел», «Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери» деп кезектерден тургустунган. Оларны өөрөнгөн соонда, уругларның улус-биле харылзажырының мергежил-чаңчылдары ала-чайгаар хевирлеттинип, сайзырап кээр;

Ийи дугаар уткалыг шугумда дылдың тургузуун болгаш дылдың кезиктериниң ажыглалының онзагайларын көргүскен «Дыл дугайында ниити билиглер», «Фонетика болгаш орфоэпия», «Графика», «Лексикология болгаш фразеология», «Морфемика болгаш сөс чогаадылгазы», «Морфология», «Синтаксис», «Чугаа культуразы», «Орфография болгаш пунктуация» деп кезектер кирип турар;

Үш дугаар уткалыг шугумда төрөөн дылдың тыва чоннуң төөгү болгаш культуразы-биле харылзаазын көргүзүп турар «Дыл болгаш культура» деп кезек кирип турар.

Көрдүнгөн уткалыг шугумнар аразында чардынмас харылзаалыг болгаш демнежилгелиг. Курстуң кезек бүрүзүн сайгарып көргөш, өөреникчилер чүгле херек билиглерни, эң-не чугула мергежилдер болгаш чаңчылдарны шингээди алыр эвес, чугаа чорударының аргаларын улам делгемчидер, чугаалажырының аңгы-аңгы чаңчыл-мергежилдерин сайзырадыр болгаш кандыгдаа чоннуң төрөөн дылы дээрге катап таттынмас национал культурулуг онзагай болушкун деп үнелеп көөрү. Ынчангаш курстуң кезектериниң дес-дараалашкаа болгаш өөредир шактарның хемчээлиниң чижеглей бердингени ооң чижек программазы болуп турарында.

Кол школаның доозукчуларының тыва дылдың программазын шингээди ап азы чедип алыр уjurлуг түннелдери:

Бот-тускайлаң түннелдер:

- кижиниң интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы салымчаяанын база мөзү-бүдүш шынарларын хевирлеп, сайзырадырынга школага өөредилге үезинде төрөөн дылын дамчыштыр шингээди алырын медресеп билири, уругларның билиг чедип алырынга ук дылдың уjur-утказын тодарадып, ону тыва чоннуң ыдыктыг, үнелиг эртинелериниң бирээзи деп угаап билири;

- тыва дылдың эстетиктиг дээштиин, үнезин медресеп билири; төрөөн дылынга ынак болгаш ону хумагалап, хүндүлөп, ол дээш чоргаарланыры; ону национал культураның кезээ кылдыр билип, арыг эдилээри; тыва чоннуң национал культура талазы-биле арга дуржулгазын, билиглерин азы ук культура-биле холбашкан бүгү чүүлдерни школадан төрөөн дылын дамчыштыр шингээди алыр дээрзин медресеп билири;

- дылдың байлак сөс курлавырын болгаш грамматиктиг аргаларын бодунуң бодалдарын болгаш сагыш-сеткилин хостуг иле редирде четче ажыглап шыдаары; бодунуң чугаа-домаан хайгаарап, сайзырадып, экижидеринче чүткүлдүг болуру.

Метапредметтиг (эртем бүрүзүндөн чедип азы шингээди алыр) түннелдер:

1) Чугаа чорудулгазының (чугааның) бүгү-ле хевирлерин ажыглап билири: Дыңнаары болгаш номчууру: • бижимел болгаш аас дыңнадыгда медээниң утказын шын билип алыры (чугааның утказы, сөзүглелдин темазы, кол утказы; кол болгаш немелде медээни ылгап шыдаары); • аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин номчулганың янзы-бүрү хевирлеринге (сөзүглелден херек информацияны дилеп-тып номчууру, чүгүртү азы улуг-каралап номчууру, ниити таныжылга кылдыр номчууру, сайгарып, шинчилеп тура бирден бирээ чокка номчууру) таарыштыр ажыглап билири;

- аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин шын дыңнап билири; дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин (бир кижиниң тайылбыр чугаазындан болгаш аудио-, видеотехникадан сөзүглелдин кайы-бир кезээн шилип алгаш, дыңнаары, сөзүглелдин кыска утказы-биле таныжары болгаш ону тодазыбиле азы ылавылап дыңнаары) ажыглап билири;

- информация ап болур чүүлдерден, ооң иштинде өөредиглиг компакт-дискилерден, Интернет четкизинден; янзы-бүрү словарьлардан, тайылбыр номнардан болгаш электроннуг шыгжамырлардан медээлерни тып билири;

- тодаргай (бердинген) темага материалдарны тып, системажыдып билири; херек медээлерни боду тып билири; медээлерни чаартып азы ол-ла хевээр дамчыдып билири;

- сөзүглелдерниң утка, стилистика талазы-биле онзагайларын болгаш ажыглаан аргаларының аайы-биле дүүштүрүп болгаш деңнеп билири; литературлуг тыва дылдың шын адалгазының, лексиказы болгаш грамматиказының кол нормаларын сагыыры.

Чугаалаары болгаш бижиири:

- кылыр дээн ажыл-херээнин сорулгаларын (хууда болгаш эштери-биле) тодазы-биле билип, кандыг-даа ажылды чурум аайы-биле кылып, чедип алган түннелдерин үнелеп, аас болгаш бижимел чугаага илередип билири;
- дыңнаан азы номчаан сөзүглелиниң утказын даалга езугаар дамчыдып (планны тургузуп, утказын чугаалап, допчулай бижип, үнелел берип) шыдаары;
- сөзүглелдин утказын, кымга хамаарыштырганын, чугааның байдалын барымдаалавышаан, аңгы-аңгы хевирлерге болгаш жанрларга тургузуп шыдаары;
  - аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын хостуг илередири, сөзүглелдин тургузуунуң негелделерин сагыыры (бодалының ужур-уткалыын, дес-дараалашкаан, харылзаалыын, темага дүүшкээн дээш о.ө.); номчаан, дыңнаан, көргөн чүүлдеринге бодунуң хамаарылгазын шын илередири;
  - монологтуң янзы-бүрү хевирлерин (тоожушкун, чурумал, угаап боданышкын болгаш оларны холуй); диалогтуң янзыбүрү хевирлерин: (хүндүлел аянын илередир диалог, айтырыгхарыы, чугаалажып олар кижизин чугаа чорударынче идиг бээри, өске кижиле биле бодал солчуру дээш о.ө.) ажыглап билири;
  - амгы тыва литературлуг дылда шын адалга, лексика болгаш грамматиканың кол нормаларын, стиль нормаларын херек кырында ажыглап билири; бижимел чугаага шын бижилгениң, пунктуацияның кол дүрүмнерин сагыыры;
  - чугаа этикединиң нормаларын хажытпайн, чугаага киржип шыдаары; чугаа үезинде арын-шырайын болгаш шимчээшкиннерин эптиг болгаш шын алдынары;
  - өөренип азы ажыл кылып турар үезинде бодунуң хүн бүрүде чугаазын хынаттынып хайгаарап билири; чугааның утказы болгаш шын ажыглалының аайы-биле бодунуң дылын үнелеп, частырыгларын тып болгаш эдип билири; бодунуң тургусканы сөзүглелин эдип, өскерттип, делгередиб билири;
  - эштериниң мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткелди кылып, ооң утказын дамчыдып билири; маргылдаалыг, чидиг айтырыгларны бадыткалдарга даянмышаан, шиитпирлеп билири;
- 2) алган билиглер, мергежилдер, чаңчылдарын амыдыралга доктаамал ажыглап билири; төрөөн дылды өске эртемнерни шингээдиб алырының кол чепсээ кылдыр ажыглаары; ону өске-даа эртемнерге дылдың аргаларын сайгарарынга ажыглап шыдаары;
- 3) долгандыр турар улус-биле харылзажып, кандыг-бир ажылды кылып тура, маргылдаалыг, чидиг айтырыглар шиитпирлээрде, эптиг чугаалажып, харылзажып билири; амыдыралчы болгаш ажыл-агыйжы чугаа үезинде чугаа культуразының негелделерин сагыыры.

Предметтиг түннелдери

- Дылдың хүлээлгелериниң дугайында, тыва дыл – Россия Федерациясында Тыва Республиканың үндезин чурттакчылары тыва чоннуң төрөөн дылы база күрүне дылдарының бирээзи дээрзин төрөөн дыл болгаш чоннуң культуразының сырый харылзаалыг болурун, төрөөн дылдың кижиле бүрүзүнүң болгаш ниитилелдин амыдыралынга ужур-дузазын билири;
- дылдың, эң ылаңгыя тыва дылдың, гуманитарлыг эртемнер системазынга болгаш ниити өөрөдилгеде ээлеп турар туружун болгаш ужур-дузазын билири;
- төрөөн дылдың эртем талазы-биле үндезиннерин; оларның чадаларының болгаш билиглериниң аразында харылзааларын шингээдиб алыры;
- дыл эртемниң кол баазалыг билиглерин болгаш ооң кезектерин шингээдири: дыл болгаш чугаа, харылзажыр чугаа, бижимел болгаш аас чугаа, монолог, диалог болгаш оларның хевирлери; чугааның байдалы; чугаа (чугаалажыры), эртем, публицистика,

албан-херек, чечен чогаал стильдери болгаш оларның жанрлары, дылы; чугааның утка-хүлээлгелериниң аайы-биле хевирлери (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын); сөзүглел, сөзүглелдиң хевирлери; дылдың кол-кол кезектери, оларның демдектери болгаш чугаага ажыглалының онзагайларын шиңгээдип алыры;

- тыва дылдың лексика болгаш фразеологиязының кол стилистиктиг курлавырларын, тыва литературлуг дылдың нормаларын (шын адалганың, грамматиктиг, орфографтыг, пунктуастыг), чугаа этикединиң дүрүмнерин шиңгээдири болгаш оларны херек кырында амыдыралга аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары;

- дылдың кол кезектерин, дылдың грамматиктиг категорияларын танып билири болгаш сайгарары, чугаага шын ажыглаары;

- сөстүң янзы-бүрү сайгарылгаларын (фонетиктиг, лексиктиг, морфемниг, морфологтуг), сөс каттыжыышкынының болгаш домактың синтаксистиг сайгарылгазын шын кылып, сөзүглелдиң тургузуунуң болгаш кол демдектериниң аайы-биле, дылдың кандыг хүлээлгелерин күүседип чоруурунуң болгаш уран аргаларны ажыглаанының аайы-биле сайгарары;

- лексиктиг болгаш грамматиктиг синонимнерни ажыглаанындан кижиниң чугаазының чечен-мерген, а чечен чогаал дылының каас-чараш, байлак болу бээр аргаларын билири болгаш чугаазынга шын ажыглаары;

- төрээн дылдың эстетиктиг хүлээлгелерин медресеп билири, чечен чогаалдың дылын сайгарып тура, чугааның эстетиктиг талазын үнелеп билири.

Календарь-тематиктиг планнаашкын

Чылда-102 шак, неделяда-3 шак

Өөрөдилге ному: Д.А.Монгуш, К.Б. Доржу «Тыва дыл» 6-7 класс, К-2007 ч.

№	Кичээлдин темазы	Шагы	Өөрөдир хуусаазы	
			План ёзугаар	Херек кырында
1	Кириилде тема. Литературлуг тыва дыл болгаш оон диалектилеринин дугайында	1		
2	Литературлуг тыва дылдын нормаларын чугаага сагыыры; тыва дылдын диалектилерин девискээр аайы-биле ылгаары	1		
3	Тыва дылдын лексиказы тывылган угунун болгаш ажыглалынын аайы-биле болуктери	1		
4	Тускай болгаш дузалал чугаа кезектери, аян состери	1		
5	Чуве аттарынын падежтеринин домакка ужур -дузазы	1		
6	Демдек болгаш сан аттарынын темалыг болуктери	1		
7	Ат оруннарынын болуктери болгаш оларны чугаага шын ажыглаары	1		
8	Кылыг созу болгаш оон грамматиктиг хевирлери	1		
9	Наречиелерни шын бижири	1		
10	Диктант « Дус-Холдун эриинге»	1		
11	Частырыглар-биле ажыл	1		
12	Сос каттыжышкыннынын дугайында билиг.	1		
13	Сос каттыжышкыннынын состен болгаш домактан ылгалы	1		
14	Сос каттыжышкыннарынын тургузуу болгаш грамматиктиг утказы	1		
15	Сос каттыжышкыннарында болгаш домакта состернин холбаалары: башкарылга, хамааржылга, каттыжылга.	1		
16	ЧС Эдертиг « Ачазынын чагыы»	1		
17	Частырыглар-биле ажыл	1		
18	Бодуун домак дугайында билиг	1		
19	Чугаалаар сорулгазынын болгаш утказынын аайы-биле домактарнын хевирлери	1		
20	Тургузуунун аайы-биле домактарнын янзылары: ийи чугула кезигуннуг болгаш чангыс чугула кезигуннуг, делгеренгей болгаш делгеренгей эвес,	1		

	нарынчыттынган болгаш нарынчыттынмаан, долу болгаш долу эвес			
21	Диктант «Дыштанылгада»	1		
22	Частырыглар-биле ажыл	1		
23	Кол сос болгаш соглечи-домактын чугула кежигуннери	1		
24	Кол сос болгаш соглечи-домактын чугула кежигуннери	1		
25	Кол сос болгаш соглекчинин аразында тире			
26	Кол состун илереттинери	1		
27	Кол состун илереттинери	1		
28	Кол состун илереттинери	1		
29	Кол состун илереттинери	1		
30	Соглеглекчинин илереттинери	1		
31	Соглеглекчинин илереттинери	1		
32	Кылыг состуг бодуун болгаш составтыг соглекчилер	1		
33	Кылыг состуг бодуун болгаш составтыг соглекчилер	1		
34	Ат состуг составтыг соглекчилер	1		
35	Ат состуг составтыг соглекчилер	1		
36	Соглекчинин составында модальдыг состер	1		
37	Соглекчинин составында модальдыг состер	1		
38	Хыналда ажыл	1		
39	Частырыглар-биле ажыл	1		
40	Домактын ийиги черге кежигуннери	1		
41	Немелде	1		
42	Дорт болгаш доора немелделер, оларнын илереттинери	1		
43	Тодарадылга болгаш капсырылга, оларнын илереттинери	1		
44	Байдалдар, оларнын утка аайы-биле болуктери: уенин, туруштун, чылдаганнын, сорулганын, кылдыныг аргазынын байдалдары	1		
45	Байдалдарнын илереттинери			

		1		
46	Делгеренгей болгаш делгеренгей эвес домактар дугайында билиг	1		
47	Хыналда диктант «Тараа»	1		
48	Частырыглар-биле ажыл	1		
49	Делгеренгей эвес домакты ийиги черге кежигуннер-биле делгередири	1		
50	Домактын морфолог-синтаксистиг сайгарылгазы	1		
51	Кичээл-зачёт	1		
52	Чангыс чугула кежигуннуг бодуун домактар дугайында ниити билиг	1		
53	Тодаргай арынның домак	1		
54	Тодаргай эвес арынның домак	1		
55	Арын чок домактар	1		
56	Ат домактары	1		
57	Чангыс чугула кежигуннуг бодуун домактарнын созуглел тургузарынга ужур -дузазы	1		
58	Чангыс чугула кежигуннуг бодуун домактарнын созуглел тургузарынга ужур -дузазы	1		
59	ЧС Чогаадыг «Куш-ажыл кижини каастаар»	1		
60	Частырыглар-биле ажыл	1		
61	Долу болгаш долу эвес домактар дугайында билиг	1		
62	Долу болгаш долу эвес домактар дугайында билиг	1		
63	Хыналда тест	1		
64	Частырыглар – биле ажыл	1		
65	Нарынчылтынган бодуун домактар дугайында билиг	1		
66	Нарынчылтынган бодуун домактар дугайында билиг	1		
67	Каттыштырар аялга (интонация) болгаш, база, биле дээн чижектиг чагырыштырбас эвилелдер-биле каттышкан чангыс аймак кежигуннер	1		
68	Чангыс аймак болгаш чангыс аймак эвес тодарадылгалар, оларга бижик демдектери	1		
69	Катаптаашкын			

		1		
70	Кичээл-катаптаашкын	1		
71	Диктант «Кандыг кижини хундулээчел, эп-чоптуг кижиг дээрл?»	1		
72	Частырыглар-биле ажыл	1		
73	Адалга	1		
74	Делгеренгей адалга. Оларнын хулээлгелери болгаш илереттинери	1		
75	Адалгалыг домактарга бижик демдектери	1		
76	Кирилде состер болгаш кирилде домактар кирген домактарга бижик демдектери	1		
77	Кирилде состер болгаш кирилде домактар кирген домактарга бижик демдектери	1		
78	ЧС Чогаадыг «Солун таварылга» деп темага улуг эвес хемчээлдиг чогаадыг	1		
79	Частырыглар-биле ажыл	1		
80	Причастиелиг, деепричастиелиг болгаш деннегелиг болуглелдер-биле нарынчыттынган домактар, оларга бижик демдектери	1		
81	Причастиелиг, деепричастиелиг болгаш деннегелиг болуглелдер-биле нарынчыттынган домактар, оларга бижик демдектери	1		
82	Причастиелиг, деепричастиелиг болгаш деннегелиг болуглелдер-биле нарынчыттынган домактарнын морфолог-синтаксистиг сайгарылгазы	1		
83	Тускайлаашкыннын ужур-дузазы.	1		
84	Тодарадылгаларны тускайлаары, оларга бижик демдектери	1		
85	Капсырылгаларны тускайлаары, оларга бижик демдектери	1		
86	Диктант «Салгын»	1		
87	Частырыглар-биле ажыл	1		
88	Өске кижинин чугаазын дамчыдар аргалар дугайында	1		
89	Дорт болгаш доора чугаа дугайында билиг	1		
90	Дорт чугааның мурнунда болгаш соонда авторнун состери	1		
91	Дорт чугааның ишинде авторнун состери	1		
92	Дорт чугаалыг домактарга бижик демдектери	1		
93	Цитата	1		
94	Цитата ажыглаанда, бижик демдектери	1		

95	Хыналда ажыл	1		
96	Частырыглар-биле ажыл	1		
97	Сос каттыжышкыны болгаш домак	1		
98	Чугааның сорулгазының аайы-биле домактарның хевирлери	1		
99	Домактың чугула болгаш ийиги черге кежигуннери	1		
100	Ч.С. Эдертиг «Тиилелге»	1		
101	Частырыглар-биле ажыл	1		
102	Ниити катаптаашкын	1		